Наталія Мазур

СЛОВО-ОБРАЗ *ХЛІБ* У РОМАНІ М. СТЕЛЬМАХА «ХЛІБ І СІЛЬ»

Символічна назва роману Михайла Стельмаха «Хліб і сіль» увібрала в себе не лише зміст і глибинні асоціації цього твору, а й віддзеркалила семантику знакового для української культури, для хліборобської свідомості слова-поняття ‘хліб’. Письменник пише про тих, хто вирощує хліб і всіма умовами свого життя пов’язаний з українським селом. В українській літературній критиці прийнято розрізняти сільську й міську прозу. Але таке розрізнення ґрунтується на зовнішніх ознаках художнього тексту, на тематиці творів. Проте глибинна інтерпретація мови художнього тексту, прочитання твору з погляду семантики ключових слів дає змогу проникнути у психологізм авторської оповіді, у внутрішній світ людини, а світ цей безмежний у вимірах таких категорій, як добро і зло, прекрасне і потворне, цінне, вічне і скороминуще. Мотив хліба належить до вічних у художньому осмисленні людського життя. А ті фразеологізми, які сформувалися навколо поняття ‘хліб’ в українській мові, не мають обмежень щодо вживання й функціонування у сільській чи міській прозі, щодо використання їх у різних життєвих ситуаціях.

Природно, що авторська свідомість, індивідуальна мовна картина світу не може активізувати всі загальномовні значення й значеннєві відтінки слова *хліб*, серед яких тлумачний словник фіксує, наприклад, такі: ‘харчовий продукт, що випікається з борошна’; ‘зерно, з якого виготовляють борошно’; ‘зернові культури (жито, пшениця і т. ін.) на пні’; ‘засоби до існування; заробіток’; ‘харчі, їжа’. Кожне з наведених словникових значень конкретизоване у словнику відповідними фразеологічними зворотами, що мають виразне оцінне значення. Найбільш розгалужена фразеологічна частина до значення ‘засоби до існування; заробіток’. Це закономірно випливає із природи буття людини, залежності її фізичного стану від можливостей підтримувати життя всіма «засобами до існування». Цей зміст, як і значення інших фразеологізмів зі словом *хліб*, виявляє най-

суттєвіше в людському існуванні: працею дається людині хліб; найщирішу приязнь, гостинність виявляє людина в ставленні до інших, коли пригощає їх *хлібом-сіллю.*

Слово *хліб* — наскрізний образ у творах Михайла Стельмаха, присвячених нелегкій хліборобській праці. Письменник розкриває психологію людини, яка гостро відчуває соціальну несправедливість, для якої вислів *мати хліб на столі* означає 'мати достаток, не бідувати', пор.: *Ще в пору юності й вона* [бідна людина] *сподівається хоча б копійчаного щастя:* ***мати*** *якийсь теплий куток,* ***хліб на столі,*** *чоботи на ногах та корівчину в повітці* (Цит. за: Стельмах М. П. Твори в 7-ми т. — Том І. — К., 1982. — С. 204); *Діти так уминали пісну страву, що аж за вухами лящало, а батьки все більше морщились або злостились, забігаючи в думках до тих далеких днів,* ***коли буде хліб на столі*** (С. 224).

Дума про хліб не покидає людей у будь-яку пору року, вона жене їх на заробітки в чужі краї, де більше землі для господарювання, на шахти, в найми до багатіїв. У згадках про всі можливості заробітку, про різні умови праці з'являється в діалогах персонажів усталений вислів *шматок/кусень хліба*. Цей вислів характерний для мовного портрета бідняків, наприклад: *—* ***Куди шматок хліба не пожене чоловіка****, — вслід переселенцям, ні до кого не звертаючись, промовив Лесь Якубенко, думаючи і про чужі, і про свої шляхи строкаря* (С. 53); *— Тепер бідний чоловік має в світі лише дві щасливі дороги: одну в Єрусалим, щоб спастися, а другу в Америку, щоб по-людськи жити,* ***щоб мати кусень хліба,*** *гроші, маєток і землю* (С. 212).

Узагальнену характеристику соціального стану людини прочитуємо в семантиці епітетів до слова *хліб — мужицький*, *поміщицький*, *заробітчанський*, *горьований.* Пор. уживання цих означальних слів у контекстах: *Завтра ж він* [Мар'ян] *піде до Плачинди, вблагає його повернути цю немудру оселю, на три роки стане наймитом у нього за купчу або* ***піде на заробітчанський хліб*** *у Таврію чи Молдову* (С. 195); *Перед ним* [Романом] *проходять лісові закути, чіткі обриси Дунаєвої хати, баба Ганна зі своєю молитвою біля степових волів, Андрій Біленко з дітворою, дружна сім'я Морозенків, земля усіх лісовиків, які* ***нелукаво заробляли свій горьований хліб*** (С. 365). Між епі-

тетними характеристиками хліба простежуємо лексико-семантичні відношення — синонімічні (*мужицький*, *чорний*, *горьованый, важкий*, *гіркий*), антонімічні (*чорний — білий*, *пшеничний*; *важкий — легкий*), наприклад: *Підсміюючись, він* [Марко Білоус] *деякий час прислухався до гомону людського, а потім звернувся до строкарів: — Коли надокучив економський крупник — збирайтесь на американське харчування — там* ***чорного хліба не їдять. Одні калачі споживають*** (С. 210); *— Я й не криюся, — сердиться сам на себе вчитель за ніяковість. — Але ж я маю право їсти тепличну полуницю, коли в людей і* ***чорного хліба нема!?*** (С. 351); *Палійчук презирливо поглянув на пана і, темніючи від гніву, промовив: — У нас до хворої дитини* ***ніхто не підійде з білим хлібом*** *чи з лікарством.* ***Виживе на мужицькому хлібі*** *— живе, а ні — несуть на грибовище* (С. 385); *І невже ота лісова квітка, що Любою зветься, виросла для вбогого халупника, який за вік і* ***чорного хліба не наїсться*** (С. 494).

Особливе стилістичне навантаження в оповіді М. Стельмаха мають фразеологічні вислови з протилежним змістом *важкий/тяжкий* і *легкий хліб*, тобто ‘важкий’ чи ‘легкий’ заробіток, ‘важка’ чи ‘легка’ праця. Загальномовна семантика цих фразеологізмів конкретизується й індивідуалізується в авторських контекстах. Вони наповнені конкретно-чуттєвими образами із притаманними М. Стельмахові асоціаціями. До таких знакових авторських асоціацій зараховуємо зіставлення понять важкої праці хлібороба, праці, як кажуть, до сьомого поту, з роботою вола:

*— **Тяжкий твій хліб**, Катерино, — пожалів пан старчиху і навіть подумав, чи не допомогти їй чимось.*

— Ніде тепер, паночку, ***нема легкого хліба*** (С. 454);

— Віл, коли дуже втомиться, у нього на губах з’являється піт, а ми [селяни] *від нього ніколи не просихаємо, навіть у церкві на великдень пахне він. Ну, та полегкості ми не шукаємо собі,* ***не такий наш хліб*** (С. 262).

Піт і *кров* — усталені асоціації із важко зробленим хлібом, із добуванням засобів до існування людини. В художній оповіді М. Стельмаха ці поняття стають невіддільними компонентами характеристики соціального стану селянина, його праці

на землі. Пор. контекст з асоціацією понять 'мужицький хліб' та 'кров': — *Аби* ***міцно зчавити мужицький хліб,*** *то з нього б і кров потекла, — обізвався до Якубенка рослий, кремезний Олександр Палійчук…* (С. 53); *Хоч би він* [онук] *виріс на своїй землі, хоч би йому не обкипав* ***кров'ю тугий, мов з каменю випечений, наймитський хліб*** (С. 27).

Якщо означення *пшеничний, житній*, а також *чорний, білий* у їх прямому значенні називають упізнавані реальні характерні ознаки реалії *хліб* (перше загальномовне значення), то епітет *слизький* формує ускладнений метафоричний образ, зміст якого 'несхвальна поведінка, дії лакузи', як у контексті:

— Ти чого набурмосився?

— Подумав, що з мене буде, коли виросту!...

— Що ж буде?

— Наймит буде! Строкар! Поденщик! Гречкосій на чужому полі! Чорний віл! Бидло! — темніє парубочий погляд. — А коли душу панові продам — можу лакузою стати, пригінчим на буряках або й прикажчиком; тоді зможу по хребтах мужицьких юхтовими чобітьми пройтися і навіть до сукняних штанів добратись… Гарну вам картину намалював?

— Страшну, Романе, — учитель аж нижню губу прикусив…

Роман тільки зневажливо чмихнув:

— Добра не бачу тут. Ніякогісінького!

— Ні, уже бачиш, бо тебе, хлопче, до тих сукняних штанів, ***на слизький хліб лакузи,*** *не потягне, — учитель оглянувся навколо, очі його звузились, промацуючи ліс* (С. 268).

По-різному висловлюються про хліб персонажі художнього твору. В уста Стадницького, наприклад, вкладено сентенції про «призначення» селянина — бути лише дармовою робочою силою і не мріяти про зміну свого соціального становища: *Мужик повинен мати* ***насущний хліб*** *насамперед у зразкових панських економіях, мати його рівно стільки, щоб і не бунтувати, і не нагулювати жир* (С. 297);

— Невже ви [до Стадницького] *справді переконані, що в українця нічого доброго нема?*

— З нього добре тільки воєнне м'ясо! — в прозелені очей Стадницького блиснула злоба: він зрозумів натяк.

— І ви хочете, щоб після цього вас любив селянин?

— Любов його не обходить мене. Я хочу тільки, щоб наш мужик, ***заробляючи свій хліб,*** *гнувся над чепігами, а не думав про школи, не коцюрбився в шахтарських норах, бо там він остаточно забуде, що Україна — це земля хліба і цукру* (С. 36);

— Дивуюсь. Тоді, може, вас, Тадею Станіславовичу, задовольняє проект Вітте [розплодити по всьому Сибіру таких живодерів, як Плачинда]*?*

— Він більш гуманний, аніж ваш і камчатських чиновників [доконати голодну, підпільну, мислячу Росію каторжним трудом і інтелектуальним самогубством], *але і за ним, як мені здається, стоїть турбота не про судьбу хлібороба, а про більший обіг державного карбованця.*

— Фінансист всюди залишається фінансистом! — посміхнувся Стадницький. — Так чому ж вас, одначе, не задовольняє жодна з ідей про переселення?

— Я дуже мало розбираюсь в економіці… Але мій розум швидко втомлюють розмови про вільну конкуренцію, і про економічну еволюцію, і про дії «молодших дітей Франції» — наших промисловців. Я, очевидно, тільки не бачу, що зверху лежить. Але хіба вам не здається, що великі справи можуть вірно розв'язуватися лише тоді, коли за ними стоїть майбутнє! Ваш курс — це ***довічно гіркий хліб строкаря****.*

— Але хліб, а не камінь! — запально вирвалось у Стадницького.

— ***Ваш хліб не м'який.***

— Та і його можуть позбутись і селяни, і навіть поміщики!

— Життя покаже… (С. 38-39);

— Витягнули, видряпали мирові посередники всілякі закони — і всі проти мужика. А хто ж і коли за нього стояв? ***Хто кому коли добре слово*** *за його кривавий піт,* ***за його хліб і сіль промовив?*** *Та вже коли цього нема, то їжте мужицький хліб, а не їжте душі мужицької* (С. 354).

На сторінках роману М. Стельмаха простежуємо звичні для українського світосприймання ліричні висловлення про хліб — хліб як найпершу, найнеобхіднішу їжу, хліб як очікуваний урожай (*зерно*), який залежить від природних стихій, хліб як неодмінний атрибут українських звичаїв, пор.: *На Новий рік хлібороб на свою худібку покладе святковий пояс і квітку ко-*

лосся та й веде до хати — хай і ***воли покуштують святого хліба,*** *бо й вони робили на нього* (С. 438); *Скільки разів ходила і їздила вона* [Фросина Поляруш] *до цих вітряків; поскрипуючи,* ***вони мололи їй зерно і на чорний хліб, і на разову паску, і на дівочий коровай, і на вдовиний книш*** (С. 52); *Але стару потягнуло до тієї* ***хати,*** *в яку її піввіку тому,* ***обсипану зерном,*** *у вінку, у стрічках, увів Михайло Чайченко, у якій вона стала згодом не тільки Чайчихою, а й тією безталанною чайкою, що виводила дітей на чужих полях, при битій дорозі…* (С. 54).

Насущний, святий хліб — у цих постійних означеннях відбито емоційне сприймання високого сакрального слова. Поряд із такими словами відчуваємо протилежну емоційну оцінку народнорозмовної збірної назви *безхліб'я,* якою українці передають, зокрема, страшні реалії голоду: *Коли ж понуро обвисали потріскані крила* [вітряка] *і надовго стихала дрож у дубових королях, село розповзалося світ за очі, в ті краї, де* ***безхліб'я не покарало землю і людей*** (С. 164); *Живемо ж на тому, що в нас є земля і честь. А заберуть землю, то й честі не залишать, до краю злиднями та* ***безхліб'ям зломлять*** *недобитого мужика…* (С. 355).

Хліб на сторінках роману М. Стельмаха — це жива істота, з якою розмовляють люди, якій вони сповідаються про свої думи, як це робить Чайчиха. Бачимо її з хлібиною, коли вона проводжає своїх дітей і внуків до Сибіру: *І старій Чайчисі здалося, що й хліб плаче за тими людьми, які увесь рік робили біля нього і, втішаючись або журячись, клали його тільки на стіл або на землю, а тепер положили на білий сніг. Вона* ***опустилась перед хлібом на коліна,*** *над силу відводячи вгору голову і руки* (С. 53); *З чужих сіл,* ***з чужим хлібом*** *поверталася Чайчиха в свою комірчину. Він горбом стовбурчився за її плечима і не радував, а мучив жінку* (С. 304); *Тепер вона* [Чайчиха] *знає, що найбільша кара для селянина — це коли* ***святий хліб*** *не веселить його* (С. 305).

Образ цієї згорьованої жінки доповнює сповнена психологізму картина спілкування Чайчихи з хлібом: *Вона* [Чайчиха] *ставила його* [хліб] *в комірчині, сідала біля нього, схрестивши шершаві руки на колінах, і* ***гомоніла з хлібом*** *ліпше, аніж з тими, в кого заробила його* (С. 305); *Діти, розбризкуючи сміх,*

розкочувались по подвір'ю, а вона [Чайчиха] *знову* ***мовчки розмовляла з хлібом,*** *додивлялась до тих золотистих, з пилком зерняток, на яких тримається увесь світ* (С. 305).

Слова *зерно, зернята*, а також *колосся, колоски* доповнюють асоціативні образи *хліба*, які невіддільні в мовомисленні автора від образу рідного Поділля: *— Дивно,* ***Поділля — це ж край пшеничного колосу.*** *В прадавні часи подоляни торгували пшеницею аж з Грецією або через Аккерман вивозили за Дунай…* (С. 419).

Емоційно-оцінні образи хліба пов'язані з роздумами про людські долі. Так само, як персоніфікується, оживлюється в оповіді письменника природа, зокрема хлібне поле, лан, так і в характеристики людей, інших природних стихій природно вплітаються порівняння із колосом, колоссям пор.: *під сволоком хмуряться і печаляться боги, а ближче до людей* ***нахиляється житній сніп, і дід Дунай задумано перебирає дрібні зернятка нахиленого, сивого, як і старий, колоска*** (С. 254); *Вона* [Уляна] *теплими і такими рідними руками, що* ***пахнуть житнім хлібом*** *і свіжим сіном, обтирає чоловікові піт з чола і сумно похитує головою* (С. 492); *Колись і ці* ***кучері*** [Чайченкові] *були хвилясті і золотисті,* ***мов пшеничний сніп,*** *а потім потемніли, зляглися від щоденного важкого поту та й поплелися жорстким сріблом* (С. 26); *Он рибалки витягують бредень із срібною рибою, а за рікою* ***колосся достигає-хилиться на лану,*** *а над ним піднімається сонце, і воно теж, здається, зіткане з колосся* (С. 171).

Варто наголосити, що в характерному для українського мовомислення порівнянні хліба з сонцем поєднуються народнорозмовна і фольклорно-поетична традиції. І саме вони активізовані в оповіді М. Стельмаха: ***Дайте їй*** [молодій парі] ***на стіл добрий, мов сонце, хліб*** *та милу працю в руки, та любов у груди — і вона не зігнутою тінню, а напівбогом піде по землі* (С. 481). Органічне поєднання цих двох традицій помічаємо також в описах і внутрішніх монологах персонажів, де фіксуємо, наприклад, усталені вислови на позначення ситуацій чекання нового хліба: *Бувало, так повіриш, що все переміниться в житті, що і земельки прибавиться, і переднівки минуться,* ***і хліб за хліб зайде…*** (С. 307); *Старий Гнат хоча й любив яр-*

марки та чарку, але, як міг, ***приберігав хліб на лиху годину,*** *бо карбованець завжди може обдурити людину, а зерно — ніколи* (С. 165).

Слово-образ *хліб* реалізує свою загальномовну семантику як у соціально-побутових контекстах, так і в характерних для ідіостилю письменника ліричних описах на зразок: *Оминаючи людей, Терентій виїжджає на гінні дороги, що* ***загубились між тихими хлібами,*** *минає кучеряві груші, що сумно самотіють у полях, опускається в яруги…* (С. 509); ***Шумлять жита — живе письмо землі,*** *і яка людська голова вчитає його*? (С. 523).

Письменник «вчитував» не лише письмо природи, а й думи людей із різними характерами та долями.

Жанна Марфіна

«…ОКРУГ ЗЕМЛЯ МОЯ ХОРОША, А НА НІЙ — МОЯ РІДНЯ» (МОТИВ ЄДНАННЯ У ВОЄННІЙ ЛІРИЦІ М. СТЕЛЬМАХА)

Михайло Стельмах починав свій шлях в літературній творчості з поезії. У часи війни він створив, за словами літературного критика П. Моргаєнка, «знамениту «Рідню» — знамениту тим, що вона немовби провістила майбутню епопею «Велика рідня». Як і в більшості художніх творів часів Другої світової війни, у ліричних Стельмахових поезіях наскрізним є мотив єднання, втілений з опертям на стрижневу семантику міфопоетонімів *мати*, *сестра*, *брат*, *дід*, *дядина*, *родина.*

Ці традиційні для української культури мовообрази постають у воєнній ліриці Михайла Стельмаха в народнопісенних і народнопобутових ситуаціях.

Рідня у загальномовному словнику — це: «1. Чиїсь родичі близькі або далекі; 2. Родич або родичка кому-, чому-небудь; // *перен*. Який має у певному відношенні подібність до когось, чогось, схожість із ким-, чим-небудь». У поезії М. Стельмаха *моя рідня* — це *чесні*, *працьовиті*, *хороші вуглярі*, *теслі*, *дьогтярі*, *пасічники*, *римарі*, *воїни*, *орачі*, *плугатарі* — широкий со-